

MEDELTIDA DANSKA BOKBAND
I DET KONGELIGE BIBLIOTEKS SAMLING
EN PRELIMINÄR UNDERSÖKNIN

AV

ANNA MAGDALENA LINDSKOG MIDTGAARD

Att bevara böcker är en komplex uppgift och på ett bibliotek försvåras bevarandet ytterligare av användar- och tillgänglighetsaspekter. Av hävd har böcker förmedlat text och omslagen har bara varit en förvaringsform som slitits, reparerats och bytts ut. Under hundratals år har man forskat mycket i texternas historia och autenticitet men bokbandsforskning är en relativt ung vetenskap. De första forskarna var verksamma under 1800-talets slut och intresserade sig mest för konst- och stilhistoriska drag. Först på 1980-talet började man tala om "bokarkeologi," och prövade att strukturera bokbandshistoria och teknik med metodik lånad från arkeologin. Även den traditionella kodikologiska forskningen har under de senare decennierna arbetat med forskningen kring de tidigaste kodices och deras tekniska utveckling. Utvecklingen från bokrulle till kodex ägde rum i brytningstiden mellan antik och medeltid. Från medeltiden finns det ännu ett ganska stort europeiskt bokbandsmaterial bevarat och det är viktigt att samla informationer om detta material för att få en så heltäckande bild som möjligt av bokbindningens tidiga historia. Vår tids intresse för medeltida hantverk har också bidragit till ökade kunskaper om den bokteknologiska utvecklingen.

Att kartlägga de historiska bokbanden såväl som de texter de omsluter är en viktig del i dagens bevaringsarbete. Vi behöver känna till så mycket som möjligt om bokbindningens historiska utveckling och teknologi, både för bevaring och eventuell behandling, vare sig det gäller förvaring, restaurering eller mer genomgripande konservering. I den undersökning jag gjort av ett urval av de medeltida bokband som finns i Det Kongelige Biblioteks samling, har jag velat få svar på några frågor: Vad karakteriserar ett bokband från medeltiden? Har de danska medeltida bokbanden några speciella karaktärsdrag? Vad kan man använda en bokteknologisk/kodikologisk undersökning till?

Det ska dessutom poängteras att detta är en preliminär undersökning vars tidmässiga begränsning inte lämnat plats till annat än att undersöka de rent teknologiska aspekterna av bokbandets konstruktion. Jag har försökt att lägga

vikt på att resultaten ska kunna ligga till grund för framtida praktisk användning och kunna gagna projekt både inom restaurering, kodikologi och bokhistoria.

I.

I medeltida handskrifter avbildas gärna läsande och skrivande personer: bibliska personer, nunnor och munkar, kungar och drottningar, kvinnor och män, alla i djup koncentration, uppslukade av textens ord och mening. Böckerna är lätta att känna igen, formen lever i stort sett oförändrad kvar i våra dagar; ett textblock stabilt förankrat mellan två pärmar. Det är lätt att dra en parallell mellan den läsande klosterbrodern i sin cell för tusen år sedan och den läsande pojken i tunnelbanan i dag. Boken förbinder dem, kanske till och med texten de läser; Aristoteles, Augustinus, Boëthius, listan på ständigt aktuella författare kan göras lång.

Ur många aspekter är den moderna boken en illusion. Vi luras att tro att den är solid, men i själva verket är det bara ett pappersblock sammanhållet med lite syntetiskt lim i ryggen och inklistrat i ett löst omslag. I betraktarens ögon förhöjs dock bokens värde av de hårda pärmarna, den ser ut som det vi förbinder med begreppet "bok". Stabil med en viss tyngd, fannad av sina pärmar, klar för många års flitigt bruk. Eller kanske ligger det i den moderna bokens natur att den är en förbruksvara som snabbt blir omodern, eller helt enkelt slutar att existera i sin nuvarande form, konverterad till efemära texter i cyberspace.

Boken hade innan massmediasamhällets explosiva utveckling både andra syften och en helt annan status. Medeltidens böcker var exklusiva, luxuösa föremål. De var bärare och förmedlare av Guds ord, trons artiklar, kyrkans historia, samhällets grundpelare i form av lagar, styrelseskick och dynastisk historia. Hela mänsklighetens samlade vetande fanns i böcker, texter som förts vidare genom århundraden av antikens författare, deras kommentatorer och senare också den tidiga kyrkans första skriftställare. Texterna samlades och skrevs av runt om i den kända världen, en värld som först hölls samman av den språkliga kulturen (grekiska och latin) och senare även av religionen, när kristendomen fick sitt genombrott på 3-400-talen.

Det krävdes mycket praktiskt arbete innan man hade en färdig produkt, en kodex. Processen utgjorde en helhet, när skrivaren präntade fanns redan tanken på bokens slutgiltiga form på de noggrant förberedda pergamentlägggen. Texten skrevs med luckor för rubriker och illuminationer som sedan utfördes av specialister. Det färdiga textblocket häftades med stor precision på strimlor av läder, pergament eller snöre. Binden, som är den tekniska termen för dessa strimlor, behövdes för att ge ryggen stabilitet och flexibilitet. De tidigaste kodici var bara sammanhäftade med slags kedjestygn, en teknik som fortfarande kan ses i etiopiska och koptiska band. Med hjälp av binden fästes bokblocket, närmast

snördes fast, på de kraftiga träpärmarna som höll pergamentet inuti skyddat. Medeltidens kodex var en stabil och hantverksmässigt sofistikerad produkt.

Bokens yttre avspeglade i många fall dess inre och så tidigt som på 500-talet beskrev Cassiodorus i *Institutiones* hur han sett till att utrusta sitt skriptorium med kunniga bokbindare som skulle försköna bokens yttre så att det stod i samklang med de heliga orden inuti. Med en biblisk parabel lät han Herren själv sätta exemplet.¹

Under medeltiden hade varje danskt kloster och större kyrkor sina böcker, liksom kungen och hans administration. Under senare delen av perioden hade lärda män utanför kyrkan också behov av egen litteratur. Medeltidens samlande institutionella faktor var den katolska kyrkan inom vars ramar ett ständigt utbyte av tankar, idéer och handskrifter ägde rum över hela Europa. Danska män och kvinnor var aktiva i tidens intellektuella och andliga liv och har via medeltidens texter överlevt som viktiga gestalter i det gemensamma europeiska tankegodset. Reformationen gjorde stora delar av medeltidens bokbestånd omodernt, för att inte säga subversivt, och klosterbiblioteken spreds för alla vindar. Böcker slaktades och återanvändes som utfyllnad i bokryggarna och pärmarna,² illuminationer prydde bondens stuga och liturgiska praktfolianter slutade som omslag till kansliräkenskaper. Sakta försvann den medeltida bokskatten så när som på enstaka verk, som genom försynen överlevt tidens och modets skiften.

II.

1999 var utlyst som internationellt medeltidsår, och när Den Sorte Diamant invigdes var det med en utställning av medeltida handskrifter "Levende Ord og Lysende Billeder." Under hösten 1999 kunde man få avnjuta medeltidens bokliga höjdpunkter sedda ur ett danskt perspektiv, ett perspektiv som visade Danmarks plats i världen under denna långa epok. Jag deltog i utställningsarbetet, både med förberedande konservering och praktiskt monteringsarbete. Det var en upplevelse att se en sådan mängd vackra och intressanta handskrifter från hela medeltiden samlade på ett och samma ställe. Samtidigt var det också en lite trist påminnelse om tidens gång, om historiens utveckling där texterna i stort sett

¹ Cassiodorus: *Institutiones*, bok I, kap. XXX, ed. R. A. B. Mynors, Oxford 1962.

"Hic etiam addidimus in codicibus cooperendis doctos artifices, ut litterarum sacrarum pulchritudinum facies desuper decora vestiret, exemplum illud Dominice figurationis ex aliqua parte forsitan imitantes, qui eos quos ad cenam aestimat invitandos in gloria caelestis convivii stolis nuptialibus operuit. Quibus multiplices species facturarum in uno codice depictas, ni fallor, decenter expressimus, ut qualem maluerit studiosus tegumenti formam ipse sibi possit elegere."

² Ett skick som faktiskt var i bruk under hela medeltiden eftersom man inte lät omoderna eller usliga textark gå till spillo. Pergament var ett dyrbart material.

alltid varit viktigare än bokbanden. Många volymer har bundits om i senare tid av samlare som ville ha ett bibliotek med homogena inbindningar, av okända bibliotekarier som önskade moderna, praktiska band, av ovetande bokbindare som tyckte att de gamla materialen var klumpiga och otidsenliga. När jag försökte hitta information om hur många av KB:s handskrifter som fortfarande hade medeltida band, visade det sig att ytterst sällan finns denna typ av informationer i katalogerna.³ De enda band som omnämns är praktband som Dalby-boken⁴ med sina dyrbara silverpärm, eller kuriosaband, till exempel Jyske Lov i ett gördelband⁵ eller Ygheløse-rullen.⁶ Till gengäld är texterna bättre beskrivna och katalogiserade, även om det fortfarande återstår arbete med att skaffa närmare upplysningar om en del av KB:s medeltida handskrifter.

Idéen att försöka ta reda på hur många medeltida bokband KB hade i sina samlingar föddes under arbetet med utställningen 1999. Möjligheten att söka bidrag från UMTS-medlen inför 2004 såg jag som en chans att kunna förverkliga några av mina idéer. Jag tilldelades medel för fyra månaders arbete. Projektet kom att definieras som en undersökning av de medeltida handskrifter av dansk proveniens som finns på KB.

III.

På KB har Håndskriftafdelingen en större mängd medeltida handskrifter. Det är inte helt lätt att fastställa det precisa antalet men i Ellen Jørgensens *Catalogus*⁷ finns närmare tusen katalogiserade handskrifter på latin, förutom dem som under hennes tid befann sig på Universitetsbiblioteket. Därtill ska också räknas handskrifterna på grekiska och olika folkspråk. Av medeltida handskrifter på

³ Två svenska kataloger har bokbandsinformationer; LUB:s elektroniska projekt med katalog över deras medeltida handskrifter, <http://laurentius.lub.lu.se/search/catalogue/mh.pdf> och katalogen över de medeltida handskrifterna på UB i Uppsala, den s. k. C-katalogen (Andersson, Hallberg, & Hedlund, *Mittelalterliche Handschriften der Universitätsbibliothek Uppsala. Katalog über die C-Sammlung*, 1-8, Uppsala 1988-1995).

⁴ GKS 1325, 4°, Erik Petersen (udg.): *Levende Ord og Lysende Billeder. Katalog*, 1999, katalognummer 6, s.13.

⁵ Rostgaard 6, 8°, på danska är termen *posebind*. Petersen 1999, katalognummer 57 s. 44-45.

⁶ NKS 298^d 8° *Statuta conuuiuii sancti Johannis baptiste in Ygheløse*. (Gildeskrå for Skt. Hans' Gilde i Uggeløse). Uggeløse 14. årh. Finns publicerad på <http://www.kb.dk/clib/bhs/bogbind/index.htm>, en virtuell bokbandsutställning utarbetad av Signe Strecker och Karen Skovgaard-Pedersen vid Det Kongl. Biblioteks Boghistorisk samling.

⁷ Ellen Jørgensen: *Catalogus Codicum Latinorum Medii Aevi Bibliothecae Regiae Hafniensis*, 1926. Katalogen skrevs efter sin tids modernaste principer och innehåller detaljerade beskrivningar av Håndskriftafdelingens medeltida latinska handskrifter författade på latin.

KB är sannolikt inte fler än cirka hundra av dansk proveniens,⁸ i detta fall både dansk tillverkning och/eller ägo. Inte fler än ett fyrtiotal har band eller rester av band från medeltiden. Som kan ses när man läser katalogen från utställningen *Levende Ord og Lysende Billeder* har flera andra samlingar i Europa handskrifter av danskt ursprung, både i form av inbundna böcker och fragment.

IV.

Min första arbetsuppgift var att konstruera en form av schema där jag kunde notera och systematisera böckernas tekniska uppbyggnad. Ett flertal stora kartläggningsprojekt är under arbete runt om i Europa; Progetto CLEM (Census of Medieval Bookbindings) i Italien,⁹ the British Census of Medieval Binding Structures, initierat av Jenny Sheppard, Lucy Cavendish College, Cambridge¹⁰ och Alexandre och Maîtres nationella projekt i Frankrike, där de genomgår alla provinsbibliotek och presenterar deras medeltida bokband i genomillustrerade kataloger (hittills publicerade är Autun, Vendôme och Orléans).¹¹ Jag har haft stor hjälp av samtliga projekt och deras publikationer när jag utarbetat mina egna schaner och valt metodik. Min egen undersökning har strikt begränsats till det tekniska utförandet och de material som använts. Jag har inte utfört mikroskopi eller kemisk/tekniska analyser då tidsramen inte tillåtit detta.

När jag konstruerat mitt första schema prövade jag det på ett mindre antal böcker, nämligen danska medeltida handskrifter från samlingarna på Kungliga biblioteket i Stockholm och Universitetsbiblioteket i Uppsala. Därefter kunde jag finjustera mitt schema. Jenny Sheppard poängterade i *Care and Conservation* 1999¹² att man bör göra schematiska teckningar av de bokband man arbetar med.

⁸ Lauritz Nielsen: *Danmarks Middelalderlige Haandskrifter*, 1937, omnämner 68 handskrifter med danskt ursprung, fördelade på samlingar i KB och dåvarande Universitetsbiblioteket. Om beräkningen av totala antalet danska handskrifter som ännu finns bevarade från medeltiden se Britta Olrik, *Dansksprogede bøger fra middelalderen – i tørre og mindre tørre tal*, Erik Petersen (red.): *Levende Ord og Lysende Billeder. Essays*, 1999.

⁹ Projektet koordineras av den statliga organisationen Istituto centrale per la patologia del libro i Rom. De har en utmärkt hemsida med rikhaltiga informationer, <http://www.patologialibro.beniculturali.it/english/english.htm>.

¹⁰ En beskrivning av projektet och dess schema finns publicerat: J. Sheppard: *A Guide to the Census of Western Medieval Bookbinding Structures to 1500 in British Libraries*, Cambridge 1997.

¹¹ Alexandre et al. *Reliures médiévales des bibliothèques de France (IRHT)* 1-3; vol. 1. *Catalogue des reliures médiévales à la bibliothèque municipale d'Autun*, vol. 2. *Bibliothèque municipale de Vendôme*, Vol. 3. *Médiathèque d'Orléans*. Samtliga volymer publicerade av Brepols.

¹² *The fifth seminar on the care and conservation of manuscripts*, 1999. Föredraget publicerat i *Care and conservation of manuscripts 5*, utgiven av Gillian Fellows-Jensen och Peter Springborg, 2000.

Tecknad dokumentation bidrar till större förståelse och mina undersökningar har som ett supplement teckningar av bokbandets utsida samt pärmarnas innersidor.

Ett problem när man vill beskriva en bok och dess anatomi är att det ännu inte finns en helt precis terminologi. Det finns bokbindartermer som täcker det mesta men man saknar ofta bra och begripliga termer när det gäller specialdetaljer. Många arbetar i dag med att utforma terminologier, bland andra Christopher Clarkson i England och Denis Muzerelle¹³ i Frankrike. Jag har strävat efter konsekvens i min terminologi och inte introducerat nya termer under arbetets gång. En heltäckande dansk, för den delen även nordisk, terminologi är dock än så länge ett desideratum.

V.

För att få en så fullständig bild som möjligt av bokens tekniska konstruktion måste man göra både en visuell och en taktill undersökning. Även böcker som kan tyckas vara närmast förstörda av okänsliga bibliotekarier och bokbindare genom tiderna, har oftast spår som kan avslöja viktiga ting om medeltidens hantverkstekniker.

Även mycket små detaljer är viktiga. Exempelvis har man ofta tagit för givet att oöverensstämmande häfthållssystem tyder på omhäftning medan system utan outnyttjade hål tyder på det motsatta. Att de bokbindare som reparerade äldre volymer under medeltiden inte återanvände de gamla häfthålen verkar ologiskt med tanke på deras hantverksskunnande. Vissa författare menar ändå att återanvändning av de gamla häfthålen först började praktiseras under 1700-talet. I många fall, när man tittar noga på avteckning av tråd och andra pressmärken i bokens fals (om det är möjligt att komma helt in i falsen) kan man upptäcka avteckningar av flera trådsystem som klart tyder på att även medeltida bokbindare utnyttjade de hål som redan fanns. Bokteknologihistorikern Joseph Szirmai varnar för att dra förhastade slutsatser angående omhäftningar, och påpekar att avsaknaden av flera outnyttjade häfthål inte är en garanti för att boken inte bundits om.¹⁴

¹³ Denis Muzerelle: *Vocabulaire codicologique: répertoire méthodique des termes français relatifs aux manuscrits*, Paris 1985. Verket finns även tillgängligt online, <http://vocabulaire.irht.cnrs.fr/vocab.htm> där man kan finna terminologi på franska, italienska, spanska och delvis på engelska. Det är tänkt att sidan efter hand ska utökas med terminologi på flera språk.

¹⁴ "Redundant sewing holes are clear evidence of re sewing, but their absence is no evidence of the contrary; because of this problem rebindings may be difficult to recognize and are repeatedly mistaken for originals." J.A. Szirmai: *Archaeology of Medieval Bookbinding*, Ashgate 1999, s. 182.

En annan form för hål än häfthål, är den rad av till synes överflödiga hål, som kan finnas markerade på övre delen av samtliga lägg. Undersöker man försiktigt dessa hål finns det i få fall rester av papper eller pergament i dem. Detta beror på att hålen använts för att hålla läggen samlade innan boken bundits in. Szirmai kallar de små resterna av papper eller pergament "quire tackets" och menar att även utan dessa rester, är en sådan rad outnyttjade hål tecken på att läggen varit sammanhållna innan häftningen, en ytterst plausibel tanke då det torde ha underlättat arbetet i skriptoriet.

VI.

Ursprungligen utvaldes 70 handskriftvolymmer daterade mellan ca 1250-1510. En enstaka handskrift, GKS 3125, 4°, är daterad till 1550, men inkluderad då den har ett speciellt intressant band, ett mjukt pergamentband av en typ som sällan ses i Danmark. 39 band är noggrant genomgångna och de flesta av dem är tämligen intakta. Det är viktigt att notera att undersökningen är preliminär och lämnar plats för ytterligare undersökningar efter hand. För att underlätta efterbehandling av materialet har jag delat in de undersökta böckerna i fyra grupper.

Grupp ett¹⁵ är så nära original som möjligt, bokband som med största sannolikhet bundits in samtidigt med handskriftens tillkomst, dessa har få eller inga reparationer. Grupp två¹⁶ är samtida band men band som sannolikt är medeltida ombindningar då de uppvisar drag som daterar dem senare än själva handskriften, de har få eller inga reparationer. Grupp tre¹⁷ är restaurerade band, men restaureringarna är små och ändrar inte på bokens ursprungliga utseende. Grupp fyra¹⁸, slutligen, är volymer med kraftiga reparationer och omändringar som helt eller delvis förstört det ursprungliga utseendet men dessa framvisar fortfarande detaljer som är intressanta.

För att ge en bild av vilka informationer undersökningen har givit presenterar jag här nedan några av banden närmare genom tre fallstudier.

¹⁵ GKS 845, 2°, GKS 1310, 4°, GKS 3130, 4°, GKS 3132, 4°, GKS 3135, 4°, GKS 3137, 4°, NKS 1346, 4°, NKS 45, 8°, NKS 66, 8°.

¹⁶ GKS 54, 2°, GKS 819, 2°, GKS 849, 2°, GKS 1325, 4°, GKS 2485, 4°, Thott 1985, 4°, E. don. var. 135, 4°, Add. 49, 2°, Add. 51, 2°, Uldall 215, 4°.

¹⁷ GKS 1586, 4°, GKS 1614, 4°, GKS 3136, 4°, NKS 123, 4°, NKS 718, 4°, NKS 1321b, 4°, Thott 245, 8°, Thott 591, 8°, E. don. var. 140, 4°.

¹⁸ GKS 1390, 4o, GKS 3453, 8°, NKS 236, 4°, NKS 275, 4°, NKS 13, 8°, Thott 553, 4°, Thott 580, 4°, Thott 710, 4°, Thott 1985, 4°, Thott 152, 8°.

1. NKS.13, 8° Vitskølbogen.

Denna handskrift från 1375-1400 är speciellt intressant då den består av flera lager och har varit ombunden/reparerad både under medeltiden och senare. Texten är ett teologiskt kompedium på latin, *Compendium theologice veritatis*, författat på 1200-talet av dominikanern Hugo Ripelin från Strasbourg.¹⁹ Bokens yttre mått är 17 x 12 x 5,5 cm (höjd, bredd, djup) och textblockets mått 16,1 x 11,4 cm (höjd, bredd).

Vid ett första ögonkast förefaller den vara en intakt medeltida bok. Speciellt spännena är iögonfallande med inskriptionen "Abbas Henricus me restituit". När man öppnar boken möts man först av ett klumpigt pålimmat försättsblad i blått omslagspapper, "sockerpapper", med notisen "Danske selskabs mss no. 3 i 8vo. Skænket selskabet af Assesor Fr. Thestrup". Efter detta blad finns ytterligare en tillfogning, två ark (4 sidor) inhäftat vitt luppapper med en ägarotis med namnet Helwerskov, samt en fransk sentens. Därefter kommer handskriften med 191 paginerade blad pergament. Det sista bladet har på baksidan tydliga avtryck av inslaget²⁰ på bakpärmerna. Inslaget ligger nu under det bakre försättsset som tillfogats senare än volymens inbindning, men det går att känna konturerna av lädret och de passar till avtrycket på det sista pergamentarket som varit nedklistrat bakre ark under detta bands första tid. Ännu ett inhäftat lägg finns bak i boken, här med en notis om volymens texter och ägarförhållanden. Inlagd finns en lös lapp med följande informationer: "ryggen restaurerat 1981 i Birgitte Dalls verksted. Titelfeltet af papir blev ved denne lejlighed aftaget og indklæbet på bagpermen. 25/3 1981, Kirsten Weber".

Bokens yttre har flera strata. Ryggen och delar av pärmarna är reparerade och utbytta med nytt skinn, vilket tydligt kan ses då det nytillfogade lädret är ljusare, med grövre hårhål och av sämre kvalitet. Bandet har blindstämplade dekorationer i en stil som användes i slutet av 1400-talet och helt in i reformationstiden. Man kan urskilja tydliga akantusblad och andra botaniska mönster. Den nya ryggen och kanterna mot det äldre lädret har fått blindtryck som delvis matchar de ursprungliga. En förgylld vapenstämpel har senare tryckts i mitten av både fram- och bakpärm. Vapenskölden tillhörde boksamlaren Helwerskov som adlades 1688. Boken har inga kapitäl men dessa har med sannolikhet existerat eftersom man i läggens mittfals kan se svaga avtryck av trådar även i arkens översta och understa del, där det annars inte ligger häfttråd. Häfttråden är också osedvanligt tunn för en medeltida inbindning och teoretiskt sett kan inlagan mycket väl

¹⁹ Petersen 1999, katalognummer 52 s. 39.

²⁰ Inslag är den tekniska termen för omvikningarna av det material boken är klädd med, överdraget. Inslagen har olika karaktäristika som gör att de kan ibland kan användas till datering. Utformning av hörn är en annan sådan detalj.

häftats om då den nya ryggen kom till. Längst bak i boken går det vid falsen att urskilja att den är häftad på snöre. Det förefaller att vara grovt hampsnöre, ett material som sällan användes före mitten av 1400-talet.²¹

Handschriften har fört ett omväxlande liv från slutet av 1300-talet då den, med största sannolikhet, bands in första gången. När detta band slitits ut eller skadats lät abbot Henrik restaurera boken, fick den modernt häftad på bindsnören och sedan överdragen med kraftigt läder som pryts med blindstämplar. Det hela avrundades med mässingsspännen, på vilka Abbot Henrik meddelade att han låtit restaurera boken. Det fanns två Henricus under perioden men enligt medeltidshistorikern Brian McGuire vid RUC är den troligaste personen, abbot Henrik Christensen Tornekrans, ledare av klostret 1494-1502.²² På grundval av blindtryckens utformning och häftningen på hampsnöre, samt de bibliografiska uppgifter om abbotarna vid Vitskøls kloster, är min hypotes att bandet tillkommit någon gång vid 1400-talets slut.

Under 1600-talets slut lät samlaren Helwerskov häfta in extra blad till anteckningar och stämpla sitt vapen på bokens fram- och bakpärm. Ryggens nuvarande status är svårare att förklara. På notisen från Birgitte Dalls verkstad står det att ryggen restaurerats 1981. Tittar man noga på ryggen ser den äldre ut, men Birgitte Dalls verkstad använde sig ibland av äldre eller specialpreparerade material för att ge illusionen av att det var gammalt, en form av faksimil. För att klargöra vad som gjorts vid denna restauration frågade jag konservator Mette Jacobsen på det Arnamagneanske Institut där Birgitte Dall haft sin verkstad och där hennes gamla arbetsböcker befinner sig. Mette Jacobsen kunde svara precis då hon också själv arbetat på boken:²³

“Vi har fået NKS 13 8vo. over den 28/10 1980 og afleveret den igen 26/3 1981. Det har taget ca 84 timer at gøre den istand, heraf kan jeg se jeg har brugt ca. 66 timer på bladene. Det har kostet i 1981 6789 kr. + moms. Så det har været en stor rep.”

Vidare var följande noterat i verkstadens arbetsbok;

²¹ Szirmai 1999, s. 183 “(...cord) only became common after 1450 when it significantly replaced leather thongs.” Szirmai skriver dock att i England började man inte använda snöre som bindmaterial förrän efter ca. 1540. (*op. cit.* s. 184).

²² James France: *The Cistercians in Scandinavia*, Kalamazoo 1991, s. 508-9.

Brian McGuire (brev från 5/1-05) “Henrik Christensen Tornekrans, abbot of Vitskøl 1494-1502, then abbot of Esrum and finally of Sorø—where he has his “gravplade” behind the high altar next to Absalon, whose grave he replaced. (...) There is another Henricus, from 1423, but the “henricus me restituit” is very much the style of Henrik Tornekrans, who wanted the world to know what a great abbot he was!”

²³ Information i brev januari 2005.

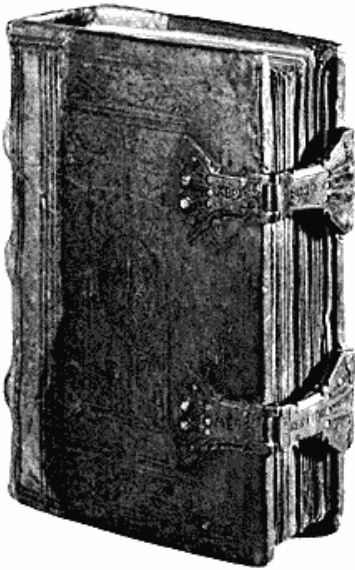

Bild 1. NKS 13, 8o, *Vitsköp-bogen*. Den senare reparationen av ryggen ses tydligt. Helweskovs vapensköld anas mitt på pärmens.

Bild 2. NKS 66, 8o, *Knud Juls håndskrift*. Konstruktionen med de genomdragna bindsnörrens ses här liksom de träpluggar som håller dem på plats. På insidan av pärmens är binden nedsänkt i utskurna kanaler. Även kapitälens kärna av snöre är fästa på samma sätt. Detta medför maximal stabilitet och flexibilitet.

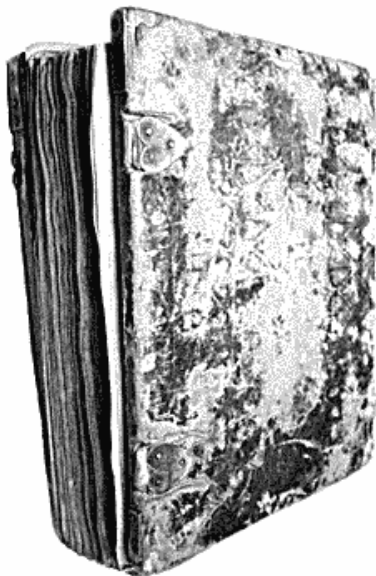

Bild 3. Ms C67 (KB, Stockholm). Bakpärmens med de hjärtformade beslagen.

Bild 4. Ms C67. Frampärmens där den blindstämplade dekorationen tydligt kan ses. Notera sprickan i pärmens.

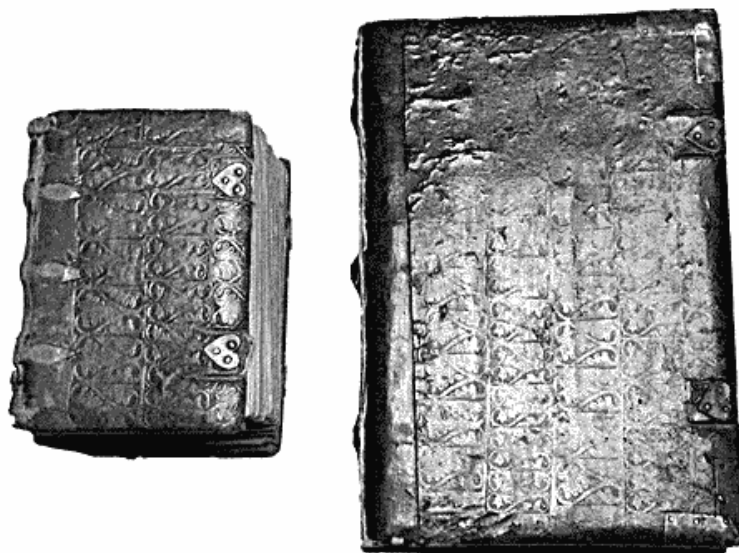

Bild 5. NKS 45, 8o och NKS 236 4o. Bakpärmerna av bägge banden visar samma hjärtformade beslag och blindstämpeledekoration. Denna bild visar det faktiska storleks förhållandet mellan dessa två band.

Bild 6. Frampärmen på NKS 45, 8o med den långsgående sprickan. Dekorationen ses tydligt.

Bild 7. Frampärmen på NKS 236, 4o. Den senare tillkomna ryggen ses tydligt. Hörnbeslag och fästen liknas dem på Ms C67 från Stockholm.

“Vitskøl kloster. Evt. gl rep aftages sidste ark (læg). Pergament blade restaureres. Blå forsats ikke fjernes. NB/ Ryggen repareres (Ikke fornys). Remme efterses”

Sannolikt fick boken ny rygg under 1800-talets första hälft när också de blå försättsen klistrats in. Detta kan ha skett när volymen var i Danske Selskabs ägo. Slutsatsen angående reparationens tidpunkt baserar jag på att man använt varmlim. Bokbindare använde sällan varmlim före 1700-talets mitt och knappast på försättspapper. För att möjligen nå ett avgörande behöver man göra kemiska analyser där t. ex. detaljer som limmets sammansättning eller garvämnen i lädret skulle kunna ge ytterligare informationer.

2. NKS. 66, 8^a, *Knud Juls håndskrift*.

Texten är en samling texter på danska nedskrivna av en skrivare identifierad som munken Knud Jul, verksam vid Sorø kloster. Texterna, som dateras till c:a 1300, är ett par om örter och deras användning tillskrivna Henrik Harpestreng, en “stenbok” och till sist en kokbok med recept på den tidens kraftigt kryddade mat. I början och slutet av volymen finns dessutom texter av en annan hand, ett utdrag från den skånska kyrkolagen och en text om varsel. Dessa dateras till slutet av 1300-talet. I allt rymmer handskriften 147 paginerade pergamentsidor. Bandet är medeltida.²⁴ Bokens yttre mått är 12,2 x 8,6 x 4,5 cm, och textblockets mått 11,5 x 8,5 cm.

Speciellt intressant med denna volym är att den närmast helt saknar överdragsmaterial. Det är bara ett par stumpar skinn bevarat i form av inslag och ett par bitar kring resterna av bokspännena. Vad vi i dag ser är den inre tekniska konstruktionen, häftningen i ryggen, häfttrådarna som håller läggen på plats mot de dubbla hampsnörena och hur dessa snörena är elegant genomdragna i hål på träpärmarnas utsida och nedlagda i utskurna kanaler på insidan. För att konstruktionen skulle vara så hållbar som möjligt är snörena till sist fästa med små kilar av trä som pluggats i från framsidan av pärmerna. Försättsbladen är fragment av en äldre handskrift skriven på latin med rubriker. De är vikta med en smal fals och inhäftade tillsammans med första och sista lägg. På främre pärmens insida är försattsbladet frigjort, vilket gör det möjligt att se den ovan beskrivna inre konstruktionen.

På en del av textblockets blad sitter små påklistrade röda skinnbitar, bokmärken, som markerar intressanta sidor. Fem intakta märken är bevarade men det finns spår efter fler. Trots att ryggens överdrag är borta har kapitälbanden bevarats. Dessa är primärt nedstuckna mellan varje lägg runt om ett enkelt hampsnöre, därefter har ett sekundärt kapitäl flätats på det skinn som vikits över från ryggen för att beskydda det primära kapitälet. Det flätade kapitälet är utfört i rödaktigt skinn något som antyder att hela volymen varit överdragen med detta skinn. Att

²⁴ Petersen 1999, katalognummer 70, s. 53-54.

göra ett flätat sekundärkapitäl var ett vanligt sätt att avsluta ryggen under en ganska lång period från sent 1300-tal och under hela 1400-talet.²⁵

Det är inte möjligt att se vare sig medeltida eller senare reparationer, men jag tvekar att helt slå fast att det är ett originalband, bundet samtidigt med handskriften. Mina tvivel beror på häfttekniken. Historiskt sett är häftning på rep eller snöre något som tillhör tidig karolingisk tid och som slutade användas på 1000-talet för att sedan dyka upp igen vid mitten av 1400-talet. Hantverkare kunde dock vara ytterst konservativa och i vissa områden levde mycket gamla tekniker kvar, närmast till de blev moderna igen. När man granskar själva handskriften ger den sken av att ha varit flitigt använd och Lauritz Nielsen²⁶ omnämner att av de senare tillfogade texterna är fragmentet från den skånska kyrkolagen från 1300-talets slut eller 1400-talets början. Det kan mycket väl ha skrivits in ett 50-tal år senare och volymen kan också ha fått ett nytt band vid samma tid. Stilhistoriskt kan de resterande delarna sannolikt placeras under 1400-talets första hälft. En närmare datering skulle eventuellt kunna göras med hjälp av en dendrokronologisk undersökning av pärmarna.

3.

NKS. 236, 4°, *Sydrak m. fl. texter*.²⁷

NKS. 45, 8°, *Liber deuotionis Latina, Danica, Saxonica inferiori lingua scripta*.²⁸ (Bild 5 och 6)

Ms C 67 (KB, Stockholm), *Sjællandske love og Gesta Danorum*.²⁹ (Bild 3 och 4)

Jag har samlat dessa tre band för att de har samma slags metallutsmyckningar och dekorationer gjorda med till synes samma stämpel. Två av dem har dessutom kapitälband av samma typ och utförande.

Den första volym i denna grupp är Ms C 67 (Kungliga Biblioteket i Stockholm). Det är en kvarto med yttre mått 17,8 x 14,2 x 4,7 cm och inlagan skriven på pergament. Boken är ett helband i slitet skinn som trolig varit brunt, men vid en tidpunkt har boken behandlats kraftigt med vax och läderfett så att skinnets mörknat, nästan svartnat på vissa ställen. Både fram och bakpärm har blindstämpeldekorationer med upprepningar av samma stämpel, en geometrisk botanisk form. Närmast framkanterna är stämplarna längsgående i en rad,

²⁵ Andra exempel på flätade sekundärkapitäl: GKS 819, 2°; GKS 849, 2°; GKS 1310, 4°; NKS 123, 4°; E. don. var. 135, 4° och Thott 1985, 4°. Förutom NKS 123, 4° som sannolikt är från 1300-talets första hälft, är alla volymer bundna i mitten eller slutet av 1400-talet.

²⁶ Lauritz Nielsen: *Danmarks Middelalderlige Haandskrifter*, 1937 s.150-151.

²⁷ Nielsen 1937, s. 142. Större delen av texten är utgiven av G. Knudsen, 1931-32.

²⁸ Ellen Jørgensen: *Catalogus Codicum Latinorum Medii Aevi Bibliothecae Regiae Hafniensis*, 1926, s. 236

²⁹ Nielsen 1937, s. 148.

resten av pärmen har fyra rader tvärgående stämplat. Pärmarernas kanter är metallförstärkta vid alla hörn samt på kanten närmast ryggen, både vid huvud och fot. Bokens spännen har fallit av men beslagen finns kvar. De bakre beslagen (som hållit fast läderstroppen och spännet) har en karaktäristisk hjärtform. Läderstroppen har utformats på ett ovanligt sätt då den skurits ut som en tunga direkt ur överdragets skinn. Vanligtvis är läderstroppen gjord i ett annat skinn och nedlagd i en fördjupning i pärmen för att sedan hållas på plats av beslagfästet. Fram finns fästena till spännena bevarade. Metalldekorationerna är gjorda av mässing.

Kapitälbanden är dels primära i form av ett stycke rullat vitgarvat läder tätt översytt med kraftig lintråd och nedfäst ungefär ett halvdussin gånger, och dels sekundära genom att ryggens skinn dragits över och sytts med blått silke i långa stygn. De primära kapitälbandets läderkärna är dragen igenom en kanal i pärmen på vanligt vis. Pärmarerna av trä är 4 mm tjocka, bokblocket häftat på fyra vitgarvade slitsade bind och ryggen har förstärkningar mellan binden i form av pergamentremsor. Remsorna är fästa på pärmarernas framsidor och binden genomdragna c:a 10 mm in på pärmen och sedan nedlagda i kanaler på insidan. Främre pärmens trä har spruckit, men hålls ännu samman med hjälp av överdragets skinn och det inre nedklitrade försattsbladet. Försattsen är medhäftade vikta ark av pergament. Bandet är troligen samtida med avskriften vilken dateras till 1400-talets senare hälft i Handskriftavdelningens interna katalog. Lauritz Nielsen ger samma datering.

Ms C 67 blir ännu mer intressant när den jämförs med NKS 45, 8°. På denna volym finns nämligen likadant utförda hjärtformade beslag som på Stockholmsbandet och de har dessutom hållit fast läderstroppar utformade på samma ovanliga sätt som beskrivet ovan.

NKS 45, 8° har yttermått 13,0 x 8,5 x 6,0 cm och inlagan består av 257 sidor skrivna på pergament med ca. måttet 12 x 8,5 cm, fördelade på 27 lägg, de flesta quaternioner. Den är daterad med en skrivarnotis 1488 och troligen från Roskilde stift.³⁰ Fram- och bakpärm pryds med ett blindstämplat mönster med samma stämpel som använts på Ms C 67, motivet upprepas också med en längsgående rad på framkanten och två rader tvärgående stämplat på resten av pärmen, fler tvärgående är det inte plats till på en så pass liten volym. Den har inga andra metalldelar än de hjärtformade beslagen bak och motsvarande fästen för de bortfallna bokspännena fram. Fästena är av en annan, mer arbetad, typ än Stockholmsvolymens. Kapitälbanden är utformade på samma sätt som på Ms C 67. Pärmarerna av trä är 5 mm tjocka, bokblocket häftat på tre vitgarvade slitsade bind och även här har ryggen förstärkningar av pergamentremsor mellan binden. Fram finns en spricka 2/3 in på pärmen som hålls samman av

³⁰ Jørgensen 1926, s. 236.

mässingsklamrar. Troligtvis har sprickan funnits i träet innan boken bands in. Det är frestande att dra slutsatsen att delar från samma trästycke, vilket haft en långsgående spricka, använts till pärmar både till denna volym och Ms C 67. På pärmens insida finns spår efter sex rostiga järnspikar som troligen använts till att fästa en etikett. Dessa bör vara ett senare tillägg då medeltidens bokbindare visste att järn och pergament inte passar ihop (alunet i pergamentet får järnet att rosta). Främre försätts är ett nedklistrat pergamentblad som med en fals häftats ihop med första lägg.

NKS 236, 4°, visade sig ha samma hjärtformade spänne och stämplor som de två föregående volymerna. Men NKS 236, 4°, är kraftigt restaurerad. Denna volym med yttermått 22,5 x 15,2 x 3 cm har en inlaga skriven på papper med måtten 21,4 x 15 cm fördelad på åtta quaternioner och ett sista lägg med tio sidor. Ryggen har vid en tidpunkt reparerats genom att den gamla ryggen skurits av, pärmar har likaledes skurits av binden, en ny rygg har klistrats på och fästs in över pärmarnas övre sida. För att detta skulle se bättre ut har det gamla överdraget lyfts upp så att det nya skinnet kunnat fästas under. Försättsen är helt nya i 1800-tals maskinpapper, både fram och bak. Häftningen är fortfarande den ursprungliga men bindens material är inte möjligt att se då de nya försättsen sitter ordentligt fastklistrade. Boken är häftad på tre bind. De gamla kapitelbanden är helt borta och några nya har inte tillfogats. Pärmar är av trä, 6 mm tjocka.

Metalldekorationerna påminner om Ms C 67. Det finns hörnbeslag vid samtliga hörn och spår av spikhål efter kantbeslag mot ryggsidan fram och bak (huvud och fot). Fästena till bokspännena liknar i det närmaste Stockholmsvolymen och det som finns kvar av bokspännena har samma karaktäristika som föregående volymer. Dekorationen, som är väldigt sliten och dessutom delvis förstörd på grund av en kraftig vax/läderfetsbehandling, liknar exakt Ms C 67 med en långsgående rad stämplor vid framkanten och fyra rader tvärgående stämplor på resten av pärmen. När den nya ryggen och försättsen tillfogats har jag inte kunnat finna några uppgifter om. Skinnet och tekniken pekar på sent 1800- eller tidigt 1900-tal.

Hur kan det komma sig att dessa tre band liknar varandra så mycket? Ms C 67 innehåller Sjællandske lov, NKS 45, 8°, placeras i Roskilde stift (Nielsen) och NKS 236, 4°, anses skriven på ett "sjællandskt kloster" (Nielsen) och alla texterna dateras till 1400-talets senare hälft. Det känns frestande att tänka sig att de tre volymerna haft samma ägare, som låtit binda in sina böcker hos en lokal bokbindare, kanske i Roskilde. Vid slutet av 1400-talet hade bokbindarhantverket helt flyttats från klostren och gjorts till en småindustri som en följd av den nyss introducerade boktryckarkonsten. Det finns en icke publicerad magisteravhandling från Århus universitet om bokspännen och andra bokrelaterade metalldekorationer³¹ där

³¹ Alice Madsen, opublicerad magisteravhandling i arkeologi vid Århus Universitet 2004.

jag funnit ett fjärde exempel på ett hjärtformat beslag, AM 187, 8°. Av nyfikenhet undersökte jag även denna volym för att få en heltäckande bild av de hjärtformade beslagen. AM 187, 8° är en handskrift som dateras till 1400-talets senare del på grund av paleografiska jämförelser.³² Handskriften har troligen utförts av en skrivare som också utfört arbete för Sankta Klaras kloster i Roskilde. Dock påminner bandet i utförande inte om de andra. Men små likheter finns även om hjärtbeslaget är magrare och inte så runt som de andra volymernas beslag, dessutom har det bara funnits ett bokspänne. Boken är omhäftad men det finns spår efter de tre ursprungliga skinnstrimlorna på pärmarnas yttersidor. Dessa kan mycket väl ha varit vitgarvade liksom på de andra volymerna. Bandets dekoration är en annan typ, med dubbla blindtryckta linjer i ett rombformat mönster. Bokspännet har fästs mitt på den bakre pärmens med ett runt fäste.

Men trots olikheter kan dessa fyra band sammanföras på grund av de hjärtformade beslagen och kopplingen till Själland och möjligen Roskilde. Det vore intressant att forska vidare i deras eventuella släktskap eller tillhörighet.

VII.

På vilket sätt kan då en grundläggande bokbandsteknologisk undersökning bidra till vår kunskap om medeltida bokband?

1. På grundlag av en ytterligare systematisering av de insamlade fakta kan befintliga kataloger över handskrifter bifogas en notis om bokbandet. Detta skulle underlätta sökandet efter äldre, medeltida band. Som ett komplement borde även en undersökning av bokbanden i inkunabel- och postinkunabelsamlingarna i Boghistorisk Samling utföras. I förlängningen kunde också *Orientalisk Samlings* og *Judaistisk Samlings* band undersökas för att skapa en överordnad bild av mängden av medeltida bokband som finns i KB:s samlingar.

2. En nätbaserad bokbandsbas med presentation av bokbanden plus sökmöjligheter på olika detaljer av speciellt intresse, t. ex. kapitälband, metallspännen, stämplor och andra blindtryckta eller förgyllda dekorationer. Basen skulle inledningsvis innehålla de bokband som tillhör handskrifter av dansk proveniens. Om manuskriptet finns publicerat som e-manuskript kunde man genom länkar till bokbandsbasen ge information om bokens yttre.

3. Den teknologiska undersökningen ger ett viktigt grundlag för vidare undersökningar både ur konserverings/restaureringssynpunkt och för att undersöka/fastställa ett bands proveniens. Dessa undersökningar kan omfatta:

a. dendrokronologi, som idag också kan göras med hjälp av röntgen eller scanning, för att undvika att skada materialet genom uttag av provmaterial.

³² Nielsen 1937, s. 153f., 170, 180.

- b. med hjälp av röntgen eller scanning kan man också undersöka formen på de kanaler binden dragits igenom och på så vis få hjälp med datering.
- c. kemiska analyser, t. ex. garvämnesanalyser, färganalyser, olika läder- och pergamentteknologiska undersökningar, analyser av tråd, snöre och rep.
- d. DNA-prov på läder och pergament, kan t. ex. användas för att undersöka om flera band kommer från samma plats, eller är bundna på samma verkstad.
- e. pollenanalyser av damm från böcker kan användas som hjälp för att fastställa proveniens.
- f. statistiska analyser och bearbetningar av tekniska särdrag, t.ex. dekorationer i form av blindstämplar eller metallbeslag, för att ge en samlad bild av ett lands bestånd av bokband av en speciell typ, från en viss period m. m.
- g. vissa detaljer kan, rent teknologiskt, ge upplysningar till hjälp vid dateringar och proveniensbestämning. T. ex. kan utfyllnad i form av pergamentremсор mellan binden, vara behjälpliga vid undersökningar av en fragmentsamling. Många fragment har används i bokband och svårbegripliga former kan få sin förklaring om de kan kopplas till ett bestämt användningssyfte. Omvänt kan kvarlevande fragment från en ombunden bok avslöja något om hur den sett ut i ett tidigare band. Antalet bind i ryggen, eller hur pärmarna suttit fast är tekniska detaljer man till dels kan räkna ut med hjälp av fragment. Har ett pergamentfragment använts som stöd i ett kapitälband kan man ibland ha turen att ett eller flera stycken silke sitter kvar; dessa kan, om de bevaras, bidra med ytterligare kunskap.

Konklusion

Till slut några reflektioner. Kan man känna igen ett danskt medeltida bokband? Är det möjligt att finna några karaktäristiska drag jämfört med bokband från övriga Europa under medeltiden?

Ett entydigt svar har visat sig omöjligt att ge. Jag kan varken generalisera eller göra svepande konklusioner angående de handskrifter som fortfarande befinner sig i originalband eller band från medeltiden. Handskrifterna är av starkt divergerande karaktär liksom deras inbindningar. Det är fråga om individer, några besläktade, och i vissa lyckosamma fall med stora likheter i en del detaljer. Ingen bok är den andra helt lik, även om hantverket och tekniken grundläggande är det samma. Trots att materialet är så begränsat öppnar det för frågeställningar och aspekter som kan räcka till ett helt livs studium. Som en anspråklös begynnelse kan vi med hjälp av exempel från resten av Europa och fortsatta studier dra paralleller och placera in dem i ett teknik- och stilhistoriskt sammanhang.

Det stora ansvar vi har när det gäller att bevara de relativt få orörda bokbanden från medeltiden kan inte nog poängteras. De är inte bara en påminnelse om vår

egen historia, dessa böcker som bär våra förfäders idéer och föreställningsvärld, utan också en påminnelse om den historia vi alla i Europa delar, ett viktigt arv som uppmärksammar på vår gemensamma kulturella bakgrund. Böckernas inre bär kunskap om all världens ting medan deras yttre ger oss kunskaper om periodens hantverks-skicklighet, konstnärliga utveckling, sociala skiktningar och kultur. Bokens yttre visar också alla de många moment en volym skulle igenom innan den presenterade sig som en färdig bok. Den är ett bruksföremål som kan rymma en hel värld.

SUMMARY

ANNA MAGDALENA L. MIDTGAARD: *Danish medieval book-bindings in The collection of the Royal Library. A preliminary survey.*

During the internationally acclaimed "Medieval year" in 1999, the Royal Library arranged an exhibition on medieval book culture, *Living words and luminous pictures: medieval book culture in Denmark*. In lieu of that exhibition a need to survey the amount and status of the medieval books still in original bindings or medieval re-bindings, was expressed.

This was made possible by a research grant in 2004. The project has been limited to manuscripts of Danish provenance, either by making and/or ownership. Of some 70 manuscripts with a reliable Danish provenance deeper studies have been made of 39 volumes, omitting bindings that have been published before. The initial questions asked were, whether it was possible to find any special characteristics in these bindings, which would justify the epithet "Danish", and what use a technological/codicological survey can have for further conservation and preservation.

This survey has been restricted to technicalities and concentrates on the bindings not the content of the manuscripts. Neither chemical research nor analyses has been done. A schematic form was constructed based on various surveys around Europe. The method and some findings are presented in three case studies. The volumes used in the survey have been divided into four groups depending on their condition:

- Group 1, original bindings.
- Group 2, medieval bindings but of a later date than the manuscript, medieval re-bindings.
- Group 3, volumes with repairs that do not interfere with the original form or historical expression.
- Group 4, heavily repaired books, but still displaying interesting traces of medieval techniques, valuable in extending our knowledge of medieval bookbinding technologies.

The conclusion of this survey is, that it is essential to make technological studies in order to enable us to take better care of our few surviving medieval manuscripts still in medieval bindings. To give

a satisfactory answer to the question whether it is possible to detect a Danish binding among other medieval bindings is almost impossible. These volumes should be looked upon as individuals, in some cases related, but otherwise highly diverging. No book looks exactly like another, even if the handicraft and technique basically are the same. With the help from examples around Europe it is however possible to place these volumes in a historical context.

The medieval culture in Denmark was held together by the Catholic Church and the Latin language. These books are a constant reminder of our common European cultural background, and to preserve them for many generations to come is of the greatest importance.